

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ТА КВАЛІФІКАЦІЇ ДІЙ ОСОБИ ЯК ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У ЮРИДИЧНІЙ ОСОБІ

СЕРЬОГІН Станіслав Юрійович - аспірант кафедри міжнародного приватного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УДК 347.122

Проблема кваліфікації злоупотреби правом не являється однозначною, поскольку злоупотребление правом не имеет четкого определения на законодательном уровне, а в большинстве случаев вообще считается оценочным понятием. В статье сделана попытка установить критерии для выявления и кваліфікації случаев, когда использование субъективных прав участника юридического лица можно квалифицировать как злоупотреблением правом.

Ключові слова: підприємство, зловживанням правом, корпоративні права, учасник підприємства, акціонер.

Виявлення та кваліфікація дій учасника юридичної особи, як зловживання правом, може мати не лише важливе пізнавальне, а й практичне значення. Проте, кваліфікація дій учасника юридичної особи як зловживання правом не є однозначним, оскільки зловживання правом не має чіткого визначення на законодавчому рівні, а у більшості випадків взагалі вважається оціночним поняттям. На практиці це найчастіше проявляється у відсутності чітко визначених у законі ознак для класифікації дій особи як зловживання правом [1, с.59-60].

Одночасно, не слід уникати вирішення практичних питань. Варто приділити особливу увагу до сфер, у яких законодавець напряму пов'язує зловживання правом із несприятливими для суб'єкта прав наслідками (як, наприклад, позбавлення у захисті

суб'єктивного права у випадку зловживання цивільними правами, припинення діяльності засобу масової інформації у випадку зловживання ним свободою інформації, відміна реєстрації кандидата, у випадку зловживання ним правом на передвиборчу агітацію тощо).

Зловживання правом класифікується як застосування права всупереч його призначенню та в результаті якого, суб'єкт наносить шкоду іншому суб'єкту або державі.

Задля встановлення факту зловживання правом, на думку О.О. Малиновського, необхідно проаналізувати правову ситуацію, звернувши увагу на те, чи володіє суб'єкт певним правом, свободою чи посадовими повноваженнями, чи здійснив він дію щодо здійснення його права та чи була завдана шкода особі чи державі, внаслідок здійснення цього права. Якщо відповідь на усі поставлені вище питання – позитивна, можна класифікувати дії суб'єкта як зловживання правом [2, с.73].

Коротко розкриваючи зміст наведених запитань він зауважує низку моментів, на які в першу чергу слід звернути увагу. Найявність у суб'єкта певного суб'єктивного права визнається лише тоді, коли права, якими він наділений, підтверджуються нормами чинного законодавства. Здійснення ж певного суб'єктивного права полягає у виконанні певних дій, що втілюють у життя певні правові приписи.

О.О. Малиновський виділяє два основні випадки, в яких може мати місце здійснення

права всупереч його призначенню. У першому суб'єкт вчиняє дії, що суперечать змісту та загальним принципам права. У другому випадку, здійснюючи власні суб'єктивні права, суб'єкт ігнорує кореспондуючі даному праву обов'язки.

Необхідно зазначити, що право здійснюється відповідно до його призначення лише тоді, коли правова поведінка відповідає певній правовій нормі. Наприклад, коли громадянин використовує право бути обраним, він зобов'язується виконувати обов'язки, які відповідають статусу народного обранця (депутата) у випадку успішного закінчення виборів, такі, як представлення інтересів виборців, правотворча діяльність, захист інтересів виборців. Право бути обраним буде протирічити меті обрання, якщо народний обранець (депутат) прагне отримати статус депутата і разом із ним депутатську недоторканість з метою ухилення від кримінальної відповідальності та власного збагачення за допомогою важелів впливу та зловживання службовим становищем.

Невід'ємною ознакою зловживання права є нанесення шкоди іншим суб'єктам, що прямо пов'язано зі здійсненням цього права. Шкоду у цьому випадку слід інтерпретувати як збитки, порушення прав та законних інтересів громадян або створення ситуації, у якій особа буде позбавлена власних прав та свобод.

Найпростіше класифікувати зловживання правом у галузі кримінального права. Передумовою цього є те, що конкретні ознаки вже визначені у відповідних статтях Кримінального кодексу.

Так, відповідно до ст.364 Кримінального кодексу України, зловживання владою або службовим становищем, тобто умисне, з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи, використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб.

З цього випливає, що посадовець зловживає наявним у нього правом у випадку,

коли використовує своє право всупереч його призначенню та завдає при цьому шкоду іншим особам, суспільству чи державі. Таким чином, можна дійти до висновку, що при невеликій шкоді, завданій зловживанням правом, такі дії не є неправомірними, тобто не тягнуть за собою жодного покарання.

Відмежування зловживання владними повноваженнями від перевищення владних повноважень базується на використанні особою у першому випадку наданих їй законом прав та повноважень всупереч вимогам, встановленими її посадовими обов'язками, а у другому – здійсненням дій, що виходять за межі її службової компетенції (такими, що співпадають із повноваженнями іншої посадової особи та могли б бути здійснені особою, що займає іншу посаду за певних обставин, вказаних у законі або в підзаконному акті, а також дії, які жодна інша особа не могла б здійснити за інших обставин). Таким чином, перевищуючи службові повноваження, суб'єкт не має конкретного суб'єктивного права на здійснення певних дій, а відповідно ця дія не може класифікуватися як зловживання правом.

Більше труднощів виникає при класифікації зловживання правом у рамках цивільного права. Стаття 13 Цивільного кодексу України (надалі по тексту – ЦКУ) забороняє здійснювати права лише з метою завдання шкоди іншій особі, а також зловживати правом у будь-яких інших цілях, не містить чіткого визначення зловживання правом. Припис, що дозволяє фізичним та юридичним особам здійснювати права на власний розсуд, міститься у статті 12 ЦКУ. Проаналізувавши вищезазначені положення ЦКУ, можна дійти до висновку про те, що цивільні права необхідно здійснювати належно, добросовісно та без намірів завдати шкоду іншій особі. Нерозумне чи недобросовісне здійснення права, або ж здійснення його з метою нанесення шкоди іншій особі автоматично підпадає під поняття зловживання правом.

Наступним аспектом проблеми є правильна класифікація дій, які, згідно із класифікацією законодавця, підпадають під термін «зловживання». Деякі нормативні правові акти ототожнюють термін «злови-

вання» із термінами «порушення» чи «правопорушення».

В.І. Ємельянов зазначає, що у деяких випадках зміст терміну «зловживання» можна встановити із контексту закону. Аналізуючи той чи інший нормативний акт, необхідно визначити, що саме мав на увазі законодавець, «зловживання правом» чи синонім терміну «правопорушення». При цьому він робить висновок про недоцільність вживання терміну «зловживання цивільними правами» оскільки притягнення до відповідальності можна регулювати нормами про договірну відповідальність [3, с.80 - 81].

В.П. Грибанов, як першопроходець у цій галузі, найбільш детально дослідивши даний інститут права, дійшов до висновку про те, що зловживання правом можна визначити як особливий тип цивільного правопорушення, яке здійснено вповноваженою особою при використанні суб'єктивного права, гарантованого законом, проте всупереч встановленій формі, в рамках дозволеної законом поведінки [2, с.79; 4, с.50-51].

Деякі правознавці, як, наприклад, С.Н. Братусь, М.В. Самойлова, вважають термін «зловживання правом» позбавленим юридичного змісту. Відмовляючись від поняття «зловживання правом», такі дослідники посилаються на французького правознавця Планіоля, який стверджував, що право закінчується там, де починається зловживання правом [5, с. 119].

М.С. Малеїн вважає, що у сучасній юридичній літературі ідея зловживання правом не достатньо обґрунтована та пояснена. Зловживанням правом називають випадки, коли вповноважений суб'єкт діє в межах суб'єктивного права, що належить йому, у рамках можливостей, що становлять собою зміст суб'єктивного права, проте здійснює їх у таких формах реалізації, що виходять за встановлені законом межі використання права. Проте, можливим є лише один із двох випадків: суб'єкт може діяти в межах дозволеного йому законом суб'єктивного права або ж виходити за його межі, тобто, порушуючи закон, суб'єкт не зловживає правом, а здійснює звичайне правопорушення, яке повинне супроводжуватися відповідальністю за нього. В обох випадках, ідея та норми зло-

живання правом є недоречними [6 с. 160].

Інші правознавці дотримуються прямої протилежної позиції. В.Д. Горобець, наприклад, вважає, що зловживання правом є здійсненням суб'єктивного права усупереч його призначенню. Результатом зловживання правом є нанесення шкоди правам та інтересам інших осіб, державі та суспільству загалом [7 с. 324].

Радміла Кавачевич-Куштрумович під зловживанням правом визначає здійснення права всупереч домінуючій суспільній моралі [12 с.122 – 124]. Малиновський визначає зловживання правом як таку форму реалізації права, що суперечить його призначенню та наносить шкоду іншим учасникам праводносин [1 с.80].

Недобросовісне чи нерозумне здійснення права, що націлене на завдання шкоди іншій особі слід класифікувати як зловживання правом. Зловживання правом відбувається при здійсненні права під суто формальним слідуванням правовим приписам.

На думку правознавця Ю.А. Тарасенка, зловживанням правом можна називати дії, що здійснюються особою в межах наданого їй права, проте суперечать цільовому призначенню права, принципам доброї совісті, розумності та наносять шкоду іншим особам [8 с.80]. С.Д. Радченко пропонує вважати під зловживанням правом дію, що здійснюється особою за відсутності інтересу в її результаті [9 с.128].

Цікаво підходить до визначення зловживання правом В.І. Ємельянов. На його думку, зловживання цивільним правом це – здійснення дії, вповноваженою особою в інтересах третьої особи, з порушенням обов'язків, які встановлені законом чи договором. У деяких випадках зміст поняття «зловживання правом» зрозумілий, виходячи із контексту закону. При аналізі того чи іншого закону, необхідно визначити, чи йдеться у даному випадку про зловживання правом, або ж цей термін розглядається як синонімічний із терміном «правопорушення», і тоді термін «зловживання правом» вживається законодавцем некоректно. Для цього необхідно відповісти на питання про те, чи має особа відповідне суб'єктивне право. У випадку, коли законодавець некорек-

тно вживає термін «зловживання правом», він робить висновок про недоцільність вживання терміну «зловживання правом» через те, що притягнення до відповідальності достатньою мірою регулюється нормами про договірну відповідальність [3 с.81]

Особливий підхід до зловживання правом демонструє О.В. Волков. На його думку, зловживання правом – це свідоме правопорушення цивільного права, при якому суб'єкт навмисне виходить за межі суб'єктивного цивільного права, з метою досягнення власного незаконного наміру, використовуючи у власних інтересах юридичні формалізми цивільного права, такі як прогалини, неточності, вузькість та розпливчастість правових норм та договірних умов. Проте, дослідник вважає недоцільним законодавчо визначати термін «зловживання правом», оскільки це неминуче створить непотрібний стереотип, що гальмуватиме розвиток самого права [13 с. 114].

На нашу думку, необхідно виділити декілька ознак, що безпосередньо характеризують зловживання правом:

- 1) свідома дія (як дія так і бездіяльність),
- 2) особлива форма здійснення права,
- 3) злий намір у порушенні прав інших осіб,
- 4) протиріччя цільовому призначенню права,
- 5) нерозумність,
- 6) недобросовісність, оскільки наслідками подібних дій чи бездіяльності є нанесення шкоди іншим особам.

Як уже було зазначено, однією з важливих категорій при реалізації права та відокремленні здійснення права від зловживання ним є інтерес.

Доцільною, на нашу думку, можна вважати гіпотезу Г.Л. Адамовича, що зауважує на тому, що схожість умови життя та діяльності певних індивідів автоматично породжує у них спільні чи навіть однакові інтереси, а різниця між життєвими умовами та потребами навпаки, може призвести до протилежності інтересів певних осіб. Можна передбачити перспективність дослідження не лише індивідів, а й соціальних груп, як, наприклад, корпорацій, що мають певні відмінності в умовах свого існування та функціонування. Зазначена позиція передбачує врахування та дослідження інтересів усіх

учасників корпорацій, а також їх окремих груп [7 с.15-16].

Спираючись на реалії корпоративної практики, можна з упевненістю сказати, що стабільне функціонування неможливе при врахуванні інтересів лише окремих індивідів та без розгляду інтересів певних їх груп. Разом із тим, необхідно погодитися із думкою Д.І. Дєдова, який говорить про те, що людство крокує до збалансованого регулювання корпоративних відносин, основну роль у яких відіграє особистий інтерес, який визнається таким, що превалує [5 с.94].

Згідно із позицією Д.І. Дєдова, ігнорування інтересів різних груп учасників корпорації може призвести до негативних наслідків у роботі корпорації. Незбалансоване задоволення інтересів різних груп учасників корпорації може призвести до багатьох корпоративних конфліктів та судових процесів, що будуть пов'язані із діяльністю корпорації. Нехтування ж особистими інтересами певних учасників корпорації може призвести до ускладнень у процесі інтеграції різних підприємницьких структур [5 с.94].

Законодавче забезпечення виконання справедливих інтересів учасників корпорації може мати також і важливе публічне значення. Фактором, що дозволяє говорити про спільність інтересів учасників корпорації, що є їх визначними рисами серед інших учасників підприємницьких відносин, є сукупність закріплених прав учасників корпорації, тобто відповідність інтересів осіб та їх суб'єктивних прав. Так, наприклад, влучно висловився О.С. Гоффе, який зазначив, що інтереси, що отримали юридичний захист, формують субстанцію права [14 с.83].

У будь-якому випадку зазначені права учасників дозволяють визначити інтереси учасників корпорації, задоволення яких учасники прагнуть досягти, стаючи частиною корпорації. Ці інтереси включають:

- отримання прибутку у формі дивідендів, пропорційних частці учасника в статутному капіталі, або ж від продажу долі юридичній особі;
- інтерес в отриманні частини майна юридичної особи у випадку припинення її діяльності;
- інтерес, що пов'язаний із контролем

вкладеної частки (зацікавленість в управлінні юридичною особою);

– інтерес, пов'язаний із отриманням інформації про діяльність юридичної особи.

Безумовно, у цьому випадку необхідно враховувати лише розумні інтереси учасників юридичної особи, що можуть лягти в основу наукового дослідження. У реальності ж, кожен із учасників може прагнути задоволення власних індивідуальних інтересів, що мають мало спільного із інтересами, задоволення яких можна було б розумно очікувати від участі юридичної особи. Наприклад, основною метою певних юридичних осіб, що стають учасниками юридичного товариства, є налагодження певних господарських зв'язків безпосередньо із товариством, підписання вигідних угод. Деякі акціонерні товариства часто вдаються до схеми перехресного володіння акціями, основною метою якої є зміцнення становища керівних структур [11 с.143].

Основною метою створення комерційної корпорації є отримання прибутку. Дане твердження є логічним та передбачуваним, і саме тому дозволяє говорити про логічні передбачувані цілі учасників корпорації. Виходячи з цього, Г.Л. Адамович робить висновок про те, що наявність прибутку і формує основний та основоположний інтерес будь-якого учасника комерційної корпорації [11 с.145].

Разом із тим, Г.Л. Адамович зробив спробу сформулювати спільні риси, що дозволяють об'єднати інтереси усіх учасників корпорації та говорити про них як про соціальні спільноти із властивими їм соціальними інтересами. Основним таким інтересом, на його думку, повинен бути загальний добробут корпорації, підвищення економічних показників, оскільки саме це і є передумовою реалізації інтересу кожного окремого учасника корпорації в отриманні частки від прибутку. Виходячи з цього, основною метою керування корпорацією має бути не лише розширення власного виробництва та бізнесу, а також підвищення загальних економічних показників, що лежить в основі задоволення економічних потреб учасників корпорації.

Теоретично, усі учасники корпорації повинні мати спільну мету [15 с.78-79; 16 с.291-293]. Основний парадокс та суперечність полягають у тому, що демократичний устрій в керуванні корпорацією може власноруч підірвати чітке функціонування юридичної особи. Дії всіх учасників повинні підпорядковуватися загальній меті – отриманню прибутку та збільшення власних доходів у результаті підвищення ефективності діяльності самої юридичної особи. Саме спільність інтересів є передумовою передачі керування корпорації до рук абсолютної чи відносної більшості. Насправді, якщо всі учасники корпорації об'єднані спільним інтересом, то основні учасники, що формують керівну більшість, автоматично переслідують інтереси меншості учасників корпорації, тобто міноритарних її учасників. Так, в ідеальній моделі корпорації виключена можливість виникнення корпоративних конфліктів. Звичайно, це виявляється абсолютно недосяжним у реальності. Перепоною в досяжності ідеалу є закладена в самій системі корпорації демократична система керування. Волевиявлення більшості учасників корпорації, тобто прийняття ними певного рішення, є процесом трансформації їх загальної, спільної волі в єдину волю юридичної особи як суб'єкта права. У той же час, думка міноритарних учасників корпорації жодним чином не враховується у процесі прийняття рішень більшістю учасників корпорації. Іншими словами, позиція меншості учасників корпорації ніяк не виражається у думці юридичної особи. Ця обставина слугує неминучою причиною виникнення розбіжностей між цими групами осіб та слугує причиною конфліктів інтересів [17 с.19].

Конфлікт інтересів може бути спричинений також і різним об'ємом прав, якими можуть користуватися різні групи учасників корпорації. Говорячи про дрібних акціонерів, необхідно згадати Закон України «Про акціонерні товариства», що містить твердження про права, здійснення яких можливе лише за певного об'єму певного акумульованого об'єму акцій.

Конфлікт інтересів учасників корпорації у цьому випадку є об'єктивним та неминучим майже у будь-якій корпорації, де наявні

мажоритарні та міноритарні учасники. Такого конфлікту інтересів можна уникнути лише в корпораціях, де 100% уставного капіталу належать одній особі.

Окрім того, аналізувати дане питання в повній мірі без урахування ситуації, коли учасники її діють не в спільних, а в особистих індивідуальних інтересах, неможливо. Насправді, така мотивація особи є значно більш поширеною. При цьому, інтерес та значення становлять лише ті випадки, коли індивідуальний інтерес певної особи конфліктує із загальними інтересами учасників корпорації. Тут пріоритетним повинен вважатися корпоративний, загальний інтерес.

Це твердження має право на існування, проте оскільки в діючому законодавстві відсутні так звані норми-принципи, заклик до дотримання пріоритетності загального інтересу виглядає у цьому випадку не більше ніж рекомендацією чи побажанням. У таких умовах мажоритарні учасники корпорації повною мірою застосовують усі відомі їм інструменти отримання прибутку, діючи при цьому без урахування інтересів міноритарних учасників корпорації. Йдеться про можливість прийняття рішень більшістю, як наприклад, встановлення зв'язку із афілійованими комерційними організаціями, рішення про припинення діяльності тих галузей корпорації, де вона конкурує із афілійованими структурами. Наприклад, афілійованість часто майже неможливо довести, що не дозволяє вдаватися до спеціального порядку призначення осіб, що беруть участь у голосуванні.

У цьому випадку, міноритарний учасник корпорації позбавлений можливості захистити інтерес будь-якого іншого учасника на отримання прибутку, оскільки мажоритарні учасники, що становлять більшість на будь-яких зборах, можуть легко прийняти рішення про несплату дивідендів за поточний фінансовий рік, що є достатньо поширеним явищем у сучасній корпоративній практиці.

У багатьох випадках, нехтуючи загальними інтересами корпорації дрібні учасники корпорації зловживають правами, що належать їм та шляхом протиправних здирницьких дій домагаються виплати їм завищеної вартості їх акцій, ускладнюючи або взагалі паралізуючи управління корпорацією.

На нашу думку, це є свідченням того, що при побудові корпоративних стосунків, необхідним є врахування не лише індивідуальних інтересів учасників, а й інтересів груп учасників об'єднання, оскільки в протилежному випадку неминучим є виникнення конфліктів та зловживання правами як з боку мажоритарних, так і з боку міноритарних учасників корпорації.

Тож, підсумовуючи сказане, можна сказати про те, що, окрім загального інтересу усіх учасників корпорації, існують ще й інші інтереси, що не суперечать їм, проте є достатньо самостійними:

1. Інтереси меншості, що є інтересами дрібних/міноритарних учасників об'єднання;

2. Інтереси більшості, що становлять собою інтереси мажоритарних учасників корпорації.

При цьому, специфічний інтерес меншості, що проявляється в зацікавленості отримання прибутку при справедливому розподілі його між усіма учасниками є неправильним та суб'єктивним. Оскільки справедливим буде розподіл прибутку, пропорційний до розміру частки в статутному капіталі корпорації. Цей інтерес зумовлений розміром цієї частки. Оскільки, володіючи лише кількома акціями підприємства, особа не може виявляти розумного обґрунтованого інтересу в керуванні діяльністю корпорації.

Проте, загальний інтерес у цьому випадку буде виявлятися не лише в отриманні прибутку, а й у керуванні діяльністю корпорації, що повинна здійснюватися згідно із чинним законодавством, а також відповідно до принципів розумності та добросовісності.

Також доцільним вважається таке врахування інтересів різних груп учасників корпорації, що базуватиметься не на пріоритетності інтересів тієї чи іншої групи, а на рівному урахуванні, а не на визнанні наявності специфічних інтересів за кожним окремим учасником групи та, власне за кожною окремою групою, та забезпеченні їх рівним законодавчим захистом. При цьому, інтереси більшості чи меншості не повинні суперечити загальному інтересу корпорації. У випадку колізії цих інтересів, пріоритетним необхідно вважати загальний інтерес

АНОТАЦІЯ

Проблема кваліфікації зловживання правом не є однозначною, оскільки зловживання правом не має чіткого визначення на законодавчому рівні, а у більшості випадків взагалі вважається оціночним поняттям. У статті зроблено спробу встановити критерії для виявлення та кваліфікації випадків коли використання суб'єктивних прав учасника юридичної особи можна кваліфікувати як зловживання правом.

корпорації.

Проаналізувавши точки зору різних вчених, можна вивести певне узагальнююче визначення поняття «зловживання правом», під яким пропонуємо розуміти як дії, що суперечать загальним принципам добросовісності та розумності, правам господарського товариства та його учасників, що спричиняють негативні наслідки у вигляді певного обмеження чи позбавлення прав, у тому числі й прав на керування господарським товариством, на отримання інформації про діяльність господарського товариства, частини прибутку господарського товариства та отримання ліквідаційної квоти, наслідком яких є відмова у захисті права.

Література

1. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Изд. 2-е, стереотип. - М.: «Статут», 2001. - 411 с. ISBN 5-8354-0033-0
2. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. «Российское право», 1992. - 53 с.
3. Емельянов В.И. Разумность, добросовестность и незлоупотребление гражданскими правами. М.: Лекс-Книга, 2002. -160 с. // СПС «Консультант-Плюс».
4. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. - М.: Юрид. лит., 1976. - 216 с.
5. Общая теория права и государства / под ред. В.В. Лазарева. 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Юристъ, 2001. — 520 с.
6. Малейн Н.С. Юридическая ответственность и справедливость. - М., 1992. - 162 с.
7. Шрам, В. П. Интересная книга о зло-

SUMMARY

The problem of qualification abuse of the right is not unambiguous, since abuse of the law is not clearly defined in law, and in most cases is generally considered an evaluative term. The article attempts to establish criteria for the identification and qualification of cases where the use of rights of members of the legal entity qualifies as an abuse of rights.

употреблении правом / В. П. Шрам // Государство и право. - 1997. - № 4. - С. 122-124.

8. Адамович Г.А. Обеспечение интересов меньшинства акционеров в праве России и Европейского Союза: дис. ... канд. юрид. наук. -М., 2002.

9. Радченко С.Д. Злоупотребление правом в гражданском праве России. М.: Волтерс Клувер, 2010. - 144 с.

10. Иоффе О.С. Гражданское правоотношение (по изд. 1949 г.) // Гражданское право: избр. тр. - М., 2003. - 128 с.

11. Дедов Д.И. Конфликт интересов/Дедов Д. И. — М.: Волтере Клувер, 2004. 288 с. - ISBN 5-466-00074-4. - (в пер.).

12. Standard&Poor's. Quality Rankings: Portfolio Performance, Risk and Fundamental Analysis. October 2005. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://ru.scribd.com/doc/57486255/Quality-Ranking-Whitepaper-Final>

13. Злоупотребление гражданскими правами. Проблемы теории и практики / В.А. Волков. - М.: Волтерс Клувер, 2009. - 464 с.

14. Тарасенко Ю.А., Злоупотребление правом: теория проблемы с точки зрения применения в арбитражном процессе. Вестник Федерального Арбитражного суда Западно-Сибирского округа. - 2004. - №4

15. Акционерное дело: Учебник / Под ред. В.А. Галанова. - М.: Финансы и статистика, 2003. - 544 с.

16. Управление и корпоративный контроль в акционерном обществе / под ред. Е.П. Губина. - М., 1999.

17. Яценко Т.С. Шикана, как правовая категория в гражданском праве: автореферат дис. канд. юрид. наук. - Ростов н/Д., 2001.